

‘In den beginne was het woord’. De vroege groei van ‘parlementen’ in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden

MARC BOONE

Dit artikel wil de stand van zaken betreffende onze kennis van Middeleeuwse ‘parlementen’ in de Nederlanden opmaken. Zoals wel meer gebeurt met instellingen uit de Middeleeuwen, zijn ook de ‘representatieve politieke organen’ het gevolg van een geleidelijke ontwikkeling en niet van een ideologisch onderbouwd, gepland initiatief. Deze groei beantwoordde in de oude Nederlanden aan de behoefte om verschillende groepen binnen een vlug evoluerend en essentieel stedelijk politiek landschap met elkaar in dialoog te laten treden.

Deze ontwikkeling is, hoe kan het ook anders, voor de verschillende gewesten van de Nederlanden niet gelijk geweest en wordt gekenmerkt door een ander chronologisch verloop. De omvang en het politieke gewicht van de steden en het tijdstip waarop een en ander zich heeft gemanifesteerd, zijn daarbij doorslaggevende invloeden gebleken. Zo doet een en ander zich in het oude graafschap Vlaanderen reeds in de twaalfde eeuw voor. Een eenmaal in gang gezette ontwikkeling fungeerde vaak als voorbeeld of inspiratie voor andere vorstendommen.

Het ontbreken van een duidelijk omlijnde start en in vele gevallen zelfs van directe bronnen (zoals notulen van vergaderingen, agenda’s en convocaties en van lijsten van afgevaardigden) heeft er toe geleid dat ook deze prille volksvertegenwoordiging ongelijk en op indirecte wijze in beeld komt. Vandaar de vele noodzakelijke omtrekkende bewegingen van het onderzoek, die ook in de navolgende tekst aanwijsbaar blijven, zoals de benadering via het vergaderritme en het profiel van de ‘vertegenwoordigers’. Centraal blijft evenwel het aspect van de bijdrage aan het tot stand komen van een eigen politieke cultuur, typerend voor de Nederlanden en werkzaam in het perspectief van de ‘longue durée’.¹

EEN POLYFOON GEZELSHAP. DE MIDDELEEUWSE POLITIEKE GEMEENSCHAP IN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN

Op 16 februari 1128 sprak de edelman Iwein van Aalst in Gent de volgende woorden tot de recent door de Franse koning, leenheer van het graafschap Vlaanderen, aangestelde nieuwe Vlaamse graaf, de Normandische edelman Willem Clito:²

¹ Inspirerend in dit verband is het essay van H. Pleij, *Erasmus en het poldermodel* (Amsterdam, 2005) dat ik tijdens het herwerken van een eerdere versie van deze tekst in de geest van de suggesties vanwege de redactie (waarvoor overigens oprechte dank) heb gelezen.

² De grafelijke waardigheid werd op dat ogenblik waargenomen door de Normandische edelman Willem Clito, een kleinzoon van Willem de Veroveraar en van Mathilde van Vlaanderen en een in de ogen van de Franse koning, Lodewijk VI, geschikte kandidaat om de door de moord op graaf Karel de Goede vacante

Het is goed bekend wat al geweld en plundering gij te Rijsel hebt aangericht en hoe onrechtmatig en boosaardig gij de burgers van Sint-Omaars hebt vervolgd en nu wilt ge nog, als gij kunt, de burgers van Gent slecht bejegenen. Maar gij moet ons, omdat gij onze heer en de heer van geheel Vlaanderen zijt, in redelijkheid tegemoet treden en niet met geweld en boosaardigheid. Roep, als het u belieft, uw raad bijeen te Ieper, een plaats die midden in uw land gelegen is, en mogen de leiders van beide kampen en onze mede-pairs en alle vroede mannen onder de geestelijken en de leken samenkomen in vrede en ongewapend, kalm van gemoed en weloverwogen, zonder arglist en kwade bedoelingen, en dat zij een oordeel vellen! Als gij dan zonder schade voor de eer van het land de grafelijke macht nog kunt behouden, wil ik dat gij die behoudt. Wanneer gij echter iemand zijt die laat ik maar zeggen buiten de wet staat, een trouweloze konkelaar, een eedbreker, ga dan weg uit het graafschap en laat het ons toevertrouwen aan een man die de wet respecteert.³

Over dit bewuste fragment uit het zogenaamde 'dagboek' van grafelijk klerk Galbert van Brugge is al veel te doen geweest. Voor de studie van wat later 'parlementarisme' is genoemd, is van belang dat hier expliciet en chronologisch zeer vroeg, als mogelijke en gewenste uitkomst uit een politieke impasse gewezen wordt op overleg, op deelname aan dit overleg door een selectie van 'vroede mannen' die de verschillende 'standen' uit de samenleving vertegenwoordigen en dat bij dit overleg redelijkheid en eer centraal staan. Het overleg op zich dient zich aan in de context van wat toen een evident en vertrouwd kader was: de (uitgebreide) grafelijke raad, het orgaan waarin de vorst in dialoog trad met zijn onderdanen. Verder is de tekst doordrongen van een aan de feodaliteit ontleende idee van wederkerigheid in een politieke relatie: het denken in termen van een contract.

Deze 'pre-constitutionele' idee, namelijk dat het optreden van de graaf dient te worden getest of het al dan niet in overeenstemming gebracht kan worden met wat door Galbert als 'de eer van het land' wordt omschreven, is heel belangrijk. Onvermijdelijk denkt men daarbij aan de bewuste 'akte van verlatingshe' van 1581 waarin de Staten-Generaal de Spaanse koning vervallen verklaarden van de heerschappij over het Nederlandse deel van zijn Bourgondische erfenis.⁴ Maar evenzeer kan worden gedacht

grafelijke troon in te nemen. Voor de Franse vorst gold onder meer de overweging dat Clito een aartsvijand was van de Engelse koning Hendrik I, zijn oom. De aanstelling van Clito stootte evenwel op veel weerstand in het graafschap, niet in het minst bij de grote steden, Gent en naderhand ook Brugge, die een eigen kandidaat uit een zijtak van de grafelijke dynastie, Diederik van de Elzas, naar voren schoven. Voor het feitenrelaas en de politieke context, zie Th. de Hemptinne, 'Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de Boudewijns 1070-1244', in: *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden*, II (Haarlem, 1982) 377-379.

³ Overgenomen uit de recente vertaling van de verhalende bron waaruit dit fragment is overgenomen, het zogenaamde 'dagboek' van de grafelijke klerk Galbert van Brugge: R. van Caenegem, A. Demyttenaere, L. Devlieghe, *De moord op Karel de Goede* (Leuven, 1999) 234-235. De oorspronkelijke tekst is te raadplegen in de recente editie van Jeff Rider: Galbertus Notarius Brugensis, *De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, J. Rider, ed. (Turnhout, 1994) 142.

⁴ Een late uitgave van deze veelvuldig gedrukte tekst bij M. E. H. N. Mout, ed., *Plakkaat van Verlatingshe 1581. Facsimile-uitgave van de originele druk. Charles Silvius, 'ghesworen drucker der staten 's landts van Hollandt'. Inleiding, transcriptie en vertaling in hedendaags Nederlands* ('s-Gravenhage, 1979).

aan de tijdelijke afzetting van de Brabantse hertog Jan IV in 1420-1421 of aan de Engelse revoluties van de veertiende eeuw (afzetting van Edward II in 1327 en Richard II in 1399) en van de zeventiende eeuw, die leidden tot de gedachte, vertolkt door de 'impeachment' procedure in het Amerikaans recht, dat een heerser bij schending van zijn contractueel aangegane verbintenis met 'het land', niet enkel de trouw van zijn onderdanen maar meteen ook zijn ambt verloor.⁵ Van even groot belang is het dat Iwein van Aalst dergelijke denkbeelden verwoordde namens de burgers van Gent en aldus ongewild het startschot gaf voor een eeuwenlange traditie van kritische opstandigheid en stedelijke weerbarstigheid.⁶

Er is, zoals kon worden verwacht, in 1128 niet veel terecht gekomen van deze mooie voornemens. Erger nog: Willem Clito reageerde onmiddellijk met het voorstel om de zaak dan maar met een tweegevecht te beslechten.⁷ De feodale rechtsorde beschikte inderdaad over geen andere uitweg uit het aldus ten top gedreven conflict. Een burgeroorlog volgde die uiteindelijk tot het aantreden van de dynastie van graven uit de familie van de Elzas leidde.⁸ De inspiratie over hoe het machtsevenwicht tussen graaf en onderdanen naderhand in het graafschap diende te worden gerealiseerd, zoals door Galbert werd opgetekend, is het evenwel beter vergaan. Aan het einde van de twaalfde eeuw wordt de gedachte dat de machtsuitoefening door een vorst niet absoluut is, maar verbonden aan het wederzijdse respect dat vorst en onderdanen aan elkaar verplicht zijn (en dat derhalve opgegeven kan worden) in de keure van 'koningin Mathilde', in feite Theresa van Portugal, weduwe van graaf Filips van de Elzas, voor de stad Gent nog eens nadrukkelijk geformuleerd.⁹

De tekst van Galbert zelf is in de Middeleeuwen pas aan het einde van de vijftiende eeuw opnieuw ontdekt en geactualiseerd, onder meer door een Franse vertaling.¹⁰ Dit

⁵ Zie onder anderen W. P. Blockmans, 'Du contrat féodal à la souveraineté du peuple. Les précédents de la déchéance du Philippe II dans les Pays-Bas (1581)', in: *Assemblée di Stati e istituzioni rappresentative nelle storia del pensiero politico moderno (secoli XV-XX). Atti del convegno internazionale Perugia 16-18 settembre 1982, Annali della facoltà di scienze politiche 1982-1983, XIX, Materiali di storia, VII* (Rimini, 1983) 135-150 (met verwijzingen naar editie en vertalingen van de tekst in kwestie). De link met de 'impeachment' wordt in een recent handboek van dezelfde auteur gelegd: W. P. Blockmans, P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam, 2002) 411. Een citaat uit de 'acte van verlattinghe' uit 1581 klinkt als een directe echo van Galbert, zij het dat in 1581 uiteraard expliciet naar de rol van de Staten-Generaal wordt verwezen. Aangehaald bij M. Boone, 'Meervoudige macht. Vorst en stad in de Nederlanden', in: H. de Smaele, J. Tollebeek, ed., *Politieke representatie* (Leuven, 2002) 207.

⁶ R. C. van Caenegem, *Law, history, the Low Countries and Europe*, L. Milis, e. a., ed. (Londen, 1994) 107-112.

⁷ Van Caenegem, Demyttenaere, Devliegher, *De moord op Karel de Goede*, 235-236.

⁸ Zie noot 2.

⁹ W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, II, *Uitgave* (Brussel, 1964) 12 (art.1): 'Oppidani Gandenses fideles debent esse principi suo et amici pre omnibus, quos mundus habet, principibus, quamdiu iuste et rationabiliter eos tractare voluerit.'

¹⁰ Galbert is dus niet de 'vergeten bron' geweest zoals nog steeds wordt beweerd: zie Galbert's meest recente uitgever: J. Rider, 'Galbert of Bruges' 'Journal': from medieval flop to modern bestseller', in: L. Milis, V. Lambert, A. Kelders, ed., *Verhalende bronnen: repertoriëring, editie en commercialisering* (Gent, 1996) 67-68, 79-81.

gebeurde in het kader van een conflict, dat een configuratie liet zien, die in de Opstand van de zestiende eeuw zou terugkeren, met name de brede coalitie van regionale adel en grote steden tegen de aanspraken van Maximiliaan van Oostenrijk om namens zijn minderjarige zoon en erfopvolger Filips de Schone, zelf en eigenhandig het regentschap in handen te nemen. Het stedelijk patriotisme dat in de tijd van Galbert nog dominant leek, verloor in dit nog onvoldoende bestudeerd conflict duidelijk terrein ten voordele van een bredere samenhang die ook, net zoals in de Opstand, de grenzen van de aparte landsheerlijkheden oversteeg.

De confrontatie tussen vorst en onderdanen speelde zich derhalve voortaan steeds meer af op het niveau van de onderscheiden vorstendommen, zoals niet van de Bourgondische Nederlanden, met uiteraard grote verschillen inzake intensiteit tussen de verschillende territoriale bestanddelen. Dit conflict en de daarin naar voren gebrachte eisenbundels bevatten elementen van pre-republikeinse aard. De teksten die aan het einde van de vijftiende eeuw centraal stonden, zoals het 'Groot Privilegie' van Maria van Bourgondië uit 1477 zouden overigens later, door de patriotten van de achttiende eeuw bijvoorbeeld als de 'Magna Carta' van de Nederlanden worden verwelkomd.¹¹ Het is duidelijk dat de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden vanuit deze optiek beantwoorden aan vele eigenschappen van een publieke politieke sfeer waarin over politiek werd gedebatteerd en stellingen publiek, via pamfletten en toespraken in de arena werden gegooid.¹²

Centraal in deze benadering staat het statuut van de publieke opinie in het tot stand komen van een representatieve politieke gemeenschap. De potentiële impact van deze publieke opinie wordt uiteraard beperkt door de communicatiemogelijkheden van de late Middeleeuwen, al waren die in een sterk verstedelijkt gebied waarbinnen de economische integratie reeds ver gevorderd was, niet gering.¹³ De studie van machtsopbouw van onderen uit, die uitgerekend in de werking van 'representatieve'

11 M. Boone, M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers. The great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids, J. Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge, 1995) 111 (een bijgewerkte Nederlandse versie verscheen in 2005 onder de titel *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse republiek in Europees perspectief* (Amsterdam: Aksant, 2005) 102-103.

12 Dit roept uiteraard de beschouwingen van Jürgen Habermas over de publieke ruimte in het Engeland van de achttiende eeuw voor ogen: J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied-Berlijn, 1962) 16-21, waar hij de toepasbaarheid van zijn notie 'publieke ruimte' voor Middeleeuwen en vroeg moderne tijd afwijst, het is duidelijk dat hij daarbij de wetenschappelijke kennis van de tijd waarin hij zijn werk concipieerde reflecteert.

13 Ter vergelijking: ook voor het veel uitgestreker Duitse Rijk komt P. Monnet, ook duidelijk onder inspiratie van Habermas' 'Öffentlichkeit' tot de conclusie dat er een direct verband is tussen de urbanisatiedichtheid en politieke efficiëntie: P. Monnet, 'Courriers et messages: un réseau de communication à l'échelle urbaine dans les pays d'Empire à la fin du Moyen Age', in: Cl. Boudreau, e. a., ed., *Information et société en Occident à la fin du Moyen Age. Actes du colloque international tenu à l'université du Québec à Montréal et à l'université d'Ottawa (9-11 mei 2002)* (Parijs, 2004) 301. Van dezelfde auteur (in afwachting van de publicatie van zijn 'habilitation' die uitgerekend over interstedelijke communicatie handelde): P. Monnet, *Villes d'Allemagne au Moyen Age* (Parijs, 2004) 224-227.

organen in de verstedelijkte gebieden van late Middeleeuwen en vroeg moderne tijden in de Nederlanden kunnen gedetecteerd worden, biedt dan ook een uitgelezen kans om inzicht te verwerven in het ontwikkelingsproces van de stedelijke ideologie. Ook al bediende deze zich vaak van mondelinge communicatie (die dus vanuit het standpunt van de overlevering erg kwetsbaar was) en had ze ook op dit terrein af te rekenen met de oppositie van de ‘centrale staat’, die uiteraard ook de communicatieve kracht van het stedelijk netwerk exclusief voor het verspreiden van haar boodschap wilde inschakelen.¹⁴

Eventjes terug naar Galbert van Brugge en de twaalfde eeuw. Het moge duidelijk zijn, vergelijkend onderzoek van Knut Schulz heeft dit uitgemaakt, dat wat in Vlaanderen naar aanleiding van een politieke crisis aan de oppervlakte kwam, een ‘Vlaamse variant’ was op de communale beweging die verschillende delen van West-Europa aandeed.¹⁵ Daaronder het nu als Picardië bekend staande deel van Noord-Frankrijk. In verschillende bisschopssteden binnen dit gebied zoals Cambrai, Noyon, Laon, Soissons of Beauvais, om de belangrijkste te noemen, kwamen stedelijke elites in opstand tegen het bisschoppelijke gezag. Dit gebeurde doorgaans met geweld, maar ook met het ontwikkelen van een eigen repertoire van mondigheid en belangenbehartiging.¹⁶ Het graafschap Vlaanderen had met dit gebied intense economische, politieke en culturele banden. Deze culturele banden houden verband met de uitstraling van de kathedraalschool van Laon, een der steden waar het communale ideaal zeer uitgesproken geformuleerd werd en waar, zo wordt vermoed Galbert ook zijn intellectuele opleiding genoten had.¹⁷ Wat in het graafschap Vlaanderen in 1127-1128 plaatsgreep op het terrein van ‘volksvertegenwoordiging’ heeft met andere woorden zowel originele Vlaamse kenmerken, als veel gemeen met wat in een brede communale beweging in Noordwest Europa in die dagen aan de orde was.

Op het puur institutionele aspect ga ik hier minder in, onderzoek door historici als Jan Dhondt, Walter Prevenier en Wim Blockmans heeft dit thema, zeker voor het

¹⁴ Zie over dit laatste: H. von Seggern, *Herrschermedien im Spätmittelalter. Studien zur Informationsübermittlung im burgundischen Staat unter Karl dem Kühnen* (Ostfildern, 2003) *passim*. Over de mondelinge overleveringen en communicatie zie de inleiding (‘Les pratiques du cri au Moyen Age’ en vooral de beschouwingen van politieke aard) in: D. Lett, N. Offenstadt, ed., *Haro! Noël! Oyé! Pratiques du cri au Moyen Age* (Parijs, 2003) 32-36.

¹⁵ K. Schulz, ‘Denn Sie lieben die Freiheit so sehr...’. *Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter* (Darmstadt, 1992) 104-131.

¹⁶ Over de Noord-Franse communes, zie: A. Rigaudière, ‘Kommune, II, Frankreich’, in: *Lexikon des Mittelalters*, V (München, 1991) kol.1287-1289; O. Guyotjeannin, 1060-1285, in: Ph. Contamine, ed., *Le Moyen Age. Le roi, l’église, les grands, le peuple 481-1514* (Parijs, 2002) 199-202. De communale beweging is ook met eigen accenten en originele kenmerken op het platteland aanwijsbaar en vertoont een aantal culturele kenmerken die op de lange termijn werkzaam zijn, cf. O. G. Oexle, ‘Die Kultur der Rebellion. Schwureinung und Verschwörung im früh- und hochmittelalterlichen Okzident’, in: M. TH. Fögen, ed., *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juristische Studien zur Rebellion (Ius commune. Sonderhefte. Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte LXX)* (Frankfurt am Main, 1995) 120-122.

¹⁷ Galbertus Notarius Brugensis, *De multro*, xvi.

graafschap Vlaanderen een sterke vernieuwende impuls gegeven en heeft zelfs als een 'model' voor vergelijkbaar onderzoek gefungeerd.¹⁸ Wat dit laatste betreft verwijst ik naar de imposante reeks bronnedities de zogenaamde 'Handelingen' van de Leden en Staten van Vlaanderen, die momenteel in de Hollandse reeks van Dagvaarten een welkome tegenhanger voor het oude graafschap Holland krijgen.¹⁹ Wel wens ik in wat volgt aandacht te besteden aan de bijdrage tot een 'politieke cultuur' die op lange termijn sporen heeft nagelaten — de verwijzingen naar de Opstand en naar de Patriottentijd geven dit al aan.

Het is mijn stelling dat van de wijze waarop in de Middeleeuwen 'representatieve' instellingen zich 'spontaan' hebben gemanifesteerd in een fundamenteel vroeg en intens geurbaniseerd gebied als de Nederlanden blijvende impulsen zijn uitgegaan. Een daarvan is het tot stand brengen, vaak in een context van niet (of laat) geïnstitutionaliseerde organen, van een quasi permanent overleg. Het 'parlementeren' met een ander woord, nu nog in Van Daele omschreven als 'lang en breed redekavelen, zich in besprekingen begeven.' Uitgerekend dit aspect van politieke besluitvorming krijgt ook in de beschrijving van Galbert nadrukkelijk aandacht.²⁰ De auteur Galbert investeert immers opvallend veel energie in het 'construeren' van speeches en aan

¹⁸ Wijlen de Gentse mediëvist Jan Dhondt heeft in vele geschriften aandacht besteed aan dit essentiële deel van het aspect 'machtsuitoefening' waar een zeer groot deel van zijn intellectuele aandacht in is geïnvesteerd, gespreid over verschillende periodes. Voor de Middeleeuwen dient gewezen op zijn gebundelde opstellen over het onderwerp: J. Dhondt, *Estates or powers. Essays in the parliamentary history of the Southern Netherlands from the XIIIth to the XVIIIth century* (heruitgave met inleiding en een bibliografisch supplement door W. Blockmans; Heule, 1977). Over de activiteit der Vlaamse volksvertegenwoordigers: W. Prevenier, *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)* (Brussel, 1961) en W. P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)* (Brussel, 1978).

¹⁹ In de reeks in-4° van de Koninklijke commissie voor geschiedenis staan ter beschikking: W. Prevenier, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen, 1384-1405. Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren* (Brussel, 1959); voor de periode 1405-1419: 2 delen door A. Zoete (Brussel, 1981-1982), voor de periode 1419-1467: 2 delen door W. P. Blockmans (Brussel, 1990-1995), voor de jaren 1467-1506: 3 delen door Blockmans (Brussel, 1970-1973, 1982). Het enige vorstendom van de oude Nederlanden dat de vergelijking met het oude graafschap Vlaanderen op het gebied van studie van de volksvertegenwoordiging en van bronnedities op dit terrein kan doorstaan is het graafschap Holland, lange tijd in een personele unie met Zeeland en Henegouwen, zodat de bronneditie ook voor deze gewesten van belang is: W. Prevenier, J. G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544, I, 1276-1433* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1987-1991). J. G. Smit bezorgde ook de editie van deel III (1467-1477) (Den Haag, 1998) de vervolgdelen met betrekking tot de periode 1433-1467 en na 1477 zijn in voorbereiding (door J. G. Smit, M. Vrolijk) in de reeks publicaties van het ING. Ook voor Gelderland is onderzoek lopend, cf. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Periode/Middeleeuwen>. Een studie op basis van dit bronnenmateriaal: H. Kokken, *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag, 1991) en ook deel II van het boek van J. G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven, 1995) 411-436.

²⁰ Zie A. Demyttenaere, 'Galbert of Bruges on political meeting culture. Palavers and fights in Flanders during the years 1127 and 1128', in: P. S. Barnwell, M. Mostert, *Political assemblies in the earlier Middle Ages* (Turnhout, 2003) 179-183 (over de speech van Iwein van Aalst uit 1128). Eerder werd de aandacht gevestigd op het geconstrueerde karakter van Galbert's speeches, die een belangrijk argument leveren om deze tekst niet langer meer als 'dagboek' te beschouwen of op zijn minst dan toch het woord tussen haakjes te plaatsen: A. V. Murray, 'Voices of Flanders. Orality and constructed orality in the Chronicle of Galbert of Bruges', in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r. XLVIII (1994) 103-119.

het suggereren van een taligheid die verder gaat dan het weergeven van feiten, maar een discursieve werkelijkheid construeert. ‘Publier c’est créer’ om de veelgeciteerde uitspraak van Pierre Bourdieu te hernemen, waarbij ‘publier’ in eerste instantie staat voor publiek maken.²¹ Daarnaast zal ook worden ingegaan op de institutionalisering en het geleidelijk aan ontwikkelen, in de schaduw maar toch als een onmisbaar pendant voor de ontwikkeling van de ‘Staat’, van de zogenaamde representatieve organen via hun werking, samenstelling en bevoegdheid.

HET MIDDELEEUWS PARLEMENTARISME. DISCURSIEVE STRATEGIE EN IDEOLOGISCHE CONSTRUCTIE

Zowel de ‘volksvertegenwoordiging’ die in de Middeleeuwse vorstendommen, vaak als een emanatie uit het gestructureerde overleg tussen vorst en onderdanen in het kader van een brede consultatie van de ‘raad’ tot stand kwam, als de historische studie van deze ‘vertegenwoordiging’ is geen ideologisch neutraal onderwerp van studie geweest. Op de laatste discussie ga ik niet uitgebreid in, het moge duidelijk zijn dat de hoogdagen van het exclusief praten over ‘standenvertegenwoordiging’, ‘corporatieve organisatie’ en dergelijke achter ons liggen, de ideologische *Sitz-im-Leben* die deze visie in de loop der jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw had, is immers gaandeweg uitgeklaard.²² Deze corporatieve benadering vormde een gelijkaardige intellectuele barrière voor de studie van de ambachten, maar ook daar is gelukkig een einde aan gekomen: de studie van de middeleeuwse en vroeg-moderne ambachten in het snijpunt van stedelijke sociale en politieke manifestaties is de laatste decennia aan een opmerkelijke en nog lang niet uitgewerkte remonte toe.²³

21 P. Bourdieu, ‘Habitus, code et codification’, in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, LXIV (1986) 42.

22 Hoe sterk ze nog in de jaren na de Tweede Wereldoorlog nawerkte, blijkt uit de forse bewoordingen waarmee een auteur als Dhondt haar te lijf ging: Dhondt, *Estates or powers*, 28-29, (heruitgave uit 1977; cf. noot 18); van een fundamentele bijdrage ‘Ordres’ ou ‘puissances’: l’exemple des Etats de Flandre’, *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, V (1950) 289-305. Over de repercussies op het taalgebruik (en definitie van het studie object): W. P. Blockmans, ‘Typologie van de volksvertegenwoordiging in Europa tijdens de late Middeleeuwen’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 484-485.

23 Zie mijn opmerkingen over de ideologische gebondenheid in M. Boone, ‘Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-XVIe siècles). Images normatives, réalités socio-politiques et économiques’, in: P. Lambrechts, J.-P. Sosson, ed., *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux. Actes du Colloque International de Louvain-la-Neuve, 7-9 octobre 1993* (Louvain-la-Neuve, 1994) 1-21. Sindsdien zijn vele systematische studies en verzamelingen (onder meer door H. Soly en R. Lis samengesteld) het beeld komen vervolledigen. Ook de ‘cultural turn’ is niet aan de studie van de corporatief georganiseerde stedelijke genootschappen voorbij gegaan, zie het bij Amsterdam University Press in druk zijnde onderzoek van A.-L. van Bruaene, ‘Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)’ (UGent; onuitgegeven doctoraat, 2004) over de ‘rederijkerskamers’ in Vlaanderen en Brabant in de late Middeleeuwen en vroeg moderne tijden. Een recente stand van zaken heb ik opgemaakt in een bijdrage over de Zuidelijke Nederlanden: ‘Les anciennes démocraties des Pays-Bas? Les corporations flamandes au bas Moyen Age (XIVe-XVIe siècles): intérêts économiques, enjeux politiques et identités urbaines’, in: *Atti dello XXmo Convegno internazionale di studi ‘Tra economia e politica: le Corporazioni nell’Europa medievale’*, Centro Italiano di studi di storia e d’arte, Pistoia, 13-16 maggio 2005 (ter perse).

Ook in de periode van activiteit zelf is een geleidelijke opbouw van een corpus van teksten en standpunten, die ideologische waarde hebben, van groot belang. Bij herhaling hebben auteurs gewezen op een der zwakke punten van de middeleeuwse 'standen-vertegenwoordiging': het ontbreken van directe bronnen, de afwezigheid van een centraal archief en dus van de uitbouw van een eigen 'geheugen'. Reeds bij de lectuur van Galberts verslag van de politieke crisis in Vlaanderen, in 1127-1128, is de uitgesproken voorkeur voor orale communicatie frappant.²⁴ In vergelijking met de middelen die aan vorstelijke zijde wel in de vestiging en werking van een geheugen van de staat, concreet door de werking van de rekenkamers als archiefinstellingen, werden geïnvesteerd, werd aldus op een fundamentele en blijvende structurele zwakte van de 'volksvertegenwoordiging' gewezen. Pas in een latere fase, wanneer de representatieve organen een duidelijke sclerose ondergingen, is werk gemaakt van een vaste vestiging en het bijhouden van een op het eerste gezicht evident aspect, zoals de notulen van de vergaderingen. Voor de voorafgaande eeuwen moet de historicus vaak moeizaam inzicht verwerven in de werking van de 'representatieve' organen aan de hand van indirecte bronnen, waaronder de vermeldingen van vergaderingen en betalingen voor delegaties en bodes uit (stads)rekeningen de belangrijkste zijn.²⁵

Dit beeld van een minimale institutionele ontwikkeling — in de praktijk maakten de vertegenwoordigers uiteraard gebruik van de administratieve mogelijkheden van de instanties die ze vertegenwoordigden, in de eerste plaats steden — mag evenwel niet veralgemeend worden naar het achterliggend discursief potentieel, waarvan we stilaan de omvang en de diepgang beginnen te vermoeden. Dit geldt reeds voor de vroegste vermeldingen. De manier waarop Galbert van Brugge het optreden van 'het volk' onder woorden brengt, is door R. C. van Caenegem in verband gebracht met opvattingen die in de context van de Investituurstrijd en de Gregoriaanse hervormingen waren naar voren gebracht, namelijk dat een tirannieke vorst 'a clero et populo' kon worden veroordeeld en van zijn troon vervallen verklaard.²⁶ Dergelijke ideeën zijn niet zonder gevolg gebleven. Ook het geheel van didactische en moraliserende teksten uit de late Middeleeuwen, lange tijd verwaarloosd want geen echte 'verhalende bronnen' in de ogen van historici en ook al geen echte 'literatuur' in de ogen van neerlandici, bevat vele noties, in de zin van zorg voor het 'algemeen welzijn', een rechtschapen bestuur, beteugeling van fraude en corruptie, die tot de kern van aandachtspunten van de volksvertegenwoordiging behoorden. De precieze verspreiding en de impact van dergelijke teksten is nog maar schoorvoetend in beeld gebracht.²⁷ Op het terrein van de ideologische communicatie moeten deze teksten aangevuld

²⁴ Demyttenaere, 'Galbert of Bruges on political meeting culture', 189.

²⁵ Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, 54-60.

²⁶ R. C. van Caenegem, 'Democratie en rechtsstaat in het twaalfde-eeuwse graafschap Vlaanderen', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, LXI (1993) 213.

²⁷ Een eerste systematische benadering bij J. Reynaert, e. a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam, 1994) *passim*. Ook in de vele publicaties van H. Pleij zijn uiteraard vele kruisverbanden aan te treffen, zie zijn *Dromen van Cogne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (Amsterdam, 1997).

worden met de representatie van het 'goede bestuur' via iconografische programma's. Deze zijn uitgevoerd ofwel in een 'blijvende' vorm als gevelversiering, of als fresco of schilderij in raadszalen waar de vergaderingen plaatsvonden, ofwel in een tijdelijke variant.²⁸ Tot de laatste dienen gerekend het geheel van voorstellingen van opnieuw ideologische programmapunten, zoals goed bestuur, zorg voor het algemeen welzijn, overleg en eendracht als na te streven idealen, die naar aanleiding van stedelijke publieke manifestaties werden opgevoerd.²⁹ Bij al deze gelegenheden werden de inspiratiebronnen en standpunten van de vertegenwoordigers van de steden in de context van de 'representatieve vergaderingen', als even zovele 'prises de paroles' (Michel de Certeau) naar voren gebracht.³⁰

DE MIDDELEEUWSE PARLEMENTEN DER NEDERLANDEN. VERGADERITME EN PROFIEL DER DEELNEMERS

Het aantal vergaderingen en het vergaderritme van de 'volksvertegenwoordigers', die in deze middeleeuwse 'parlementen' actief waren, is heel hoog. Voor Vlaanderen komt Blockmans voor de Bourgondische periode (1385-1506) tot een minimum van 4055 vergaderingen (een gemiddelde van 34 per jaar), een al even 'gemiddelde' vergadersessie duurde een tiental dagen, conclusie: het aantal doorsnee vergaderdagen per jaar bedraagt zowat 324.³¹ In Brabant heeft Uyttebrouck voor de jaren 1356-1430 1610 vergaderingen geteld, een gemiddelde van 24 per jaar.³² Voor het graafschap Holland in de jaren 1477-1494 (totaal aantal vergaderingen: 807) stelde Kokken een

²⁸ Over de gevelversieringen: R. van Uytven, 'Flämische Belfriede und südniederländische städtische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos', in: A. Haverkamp, ed., *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden* (München, 1998) 148-154. Voor de interieurs: J. H. A. de Ridder, *Gerechtigheidsstaferealen voor schepenhuzen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw* (Brussel, 1989) *passim*. Het onderzoek van dr. J. van Leeuwen (KUL) over de symboliek bij wetsvernieuwingen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen levert ook vele gegevens op, in afwachting van de publicatie van het proefschrift: J. van Leeuwen, 'Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r. LVII (2003) 51-59.

²⁹ Waarbij moet worden gedacht aan Blijde Intredes, schutters- en rederijkersfeesten, onderwerpen en verzoeningen tussen stad en vorst. Een recente stand van zaken van onze kennis terzake bij E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Turnhout, 2004) *passim*.

³⁰ Over het niet neutraal zijn van taalakten in de context van de contacten tussen de Bourgondische machthebbers en hun onderdanen: M. Boone, 'Doen traitieren elken Vlaming in Vlaemscher tale.' Talige communicatie tussen machthebbers en hun onderhorigen in het Bourgondische Vlaanderen (1385-1505)', in: J. de Caluwe, e. a., ed., *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal. Liber amicorum Johan Taeldeman* (Gent, 2004) 107-125.

³¹ Blockmans, 'Typologie van de volksvertegenwoordiging', 492-493. Deze gegevens zijn hier in een comparatief kader geplaatst, meer details over de Vlaamse vergaderingen zijn uiteraard te vinden in zijn *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen, 195-207*.

³² A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen Age (1355-1430)*, II (Brussel, 1975) 773-909 (bijlage V).

vergaderfrequentie vast van 44,8 dagvaarten per jaar, een hoog aantal dat aansluit bij wat voor Holland voor de periode van de Opstand 1544-1588 reeds bekend was.³³ Paradoxaal genoeg suggereert hij een gemiddelde dagvaartintensiteit van 418 dagen per jaar, meer dus dan het aantal dagen in een jaar, wat verklaard wordt door het simultaan houden van verschillende dagvaarten.³⁴ De kapittels en de Staten van het Nedersticht vergaderden zo mogelijk op een nog intensere wijze: met betrekking tot de periode 1367-1531 laat zich een gemiddelde van 85,7 vergaderingen per jaar optekenen — het leeuwendeel voor rekening van de vijf Utrechtse kapittels.³⁵ Deze indrukwekkende aantallen verminderen evenwel aanzienlijk zodra men buiten de grenzen van de sterk geürbaniseerde delen van de Nederlanden kijkt: een gemiddelde van vijf vergaderingen per jaar voor Henegouwen tijdens de Late Middeleeuwen en amper twee vergaderingen per jaar in Artesië.³⁶

Het 'model' van representatieve vergadering waarnaar met andere woorden verwezen wordt indien men in algemene termen over de 'volksvertegenwoordiging' in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de vroeg moderne tijd spreekt, is het model dat aanwezig is in de sterkst geürbaniseerde gebieden. Het gaat dus in zeer sterke mate, al is in een gewest als Brabant de traditionele rol van adel en clerus niet te onderschatten, om stedelijke vertegenwoordiging. Recent heeft Wim Blockmans een aantal statistische bewerkingen op het corpus van de in meerderheid stedelijke Vlaamse laatmiddeleeuwse volksvertegenwoordigers uitgevoerd.³⁷ Meest opvallend kenmerk van deze groep, in totaal gaat het voor de jaren 1385-1506 om 3943 individuen die samen 32602 representatieve zendingen waarnamen, is dat enerzijds de helft van de 'vertegenwoordigers' maar één of twee maal aan een vergadering deelnam, terwijl anderzijds 6,69% van de meest actieve vertegenwoordigers (met minimaal 23 deelnames per individu) 54,85% van de missies voor zijn rekening nam.³⁸ Binnen de Vlaamse derde stand domineerde het college van de Drie (of Vier) Leden: de drie grote steden Gent, Brugge en Ieper, soms aangevuld met het rijke plattelandsdistrict van het Brugse Vrije. Binnen de vertegenwoordiging van elk van deze leden, maar

³³ Kokken, *Steden en Staten*, 126-128. Het onderzoek over de zestiende eeuw waarnaar gerefereerd wordt, is dat van J. W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage, 1990).

³⁴ Kokken, *Steden en Staten*, 130.

³⁵ B. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15de eeuw* (Utrecht, 1987) 62-71.

³⁶ Blockmans, 'Typologie van de volksvertegenwoordiging', 493. De laatste vaststelling op basis van C. Hirschauer, *Les Etats d'Artois de leurs origines à l'occupation française (1340-1640)*, II (Parijs-Brussel, 1923) 11-43.

³⁷ W. Blockmans, 'Flemings on the move. A profile of representatives, 1384-1506', in: W. Blockmans, M. Boone, Th. de Hemptinne, ed., *Secretum scriptorum. Liber Alumnorum Walter Prevenier* (Leuven-Apeldoorn, 1999) 307-326 en *Idem*, 'La représentation de la noblesse en Flandre au XVe siècle', in: J. Paviot, J. Verger, ed., *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Age. Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine* (Parijs, 2000) 93-99.

³⁸ Bij dit alles moet men zich realiseren dat het aantal vergaderingen nadrukkelijk een minimum-aantal is, omdat voor de zeer talrijke vergaderingen die ofwel in Gent of in Brugge plaatsvonden de basisgegevens, verzameld in de uitgaven voor verplaatsingen in de stadsrekeningen, nu eenmaal ontbreken.

met een uitgesproken concentratie voor het enige plattelandsgewest, zijn opvallend veel edelen en technocraten aan te wijzen. Toch blijft het stedelijk element dominant. In steden waar de ambachten sinds 1302 een traditioneel grote politieke impact hebben, Gent en Brugge, weerspiegelt deze constitutioneel vastgelegde invloed zich in een groot aantal vertegenwoordigers die gerekruteerd werden uit de rangen der ambachtsdekens.

Om de impact en verspreiding van een politieke cultuur goed te kunnen inschatten, verdient het aanbeveling ook te kijken naar de mate waarin de deelnemers-vertegenwoordigers van de steden op dergelijke vergaderingen intern ook nog eens betrokken waren in een analoog proces van representatie van hun belangengroep, een patricisch geslacht of een ambacht, binnen hun respectievelijke steden. Eigen onderzoek voor Gent wees op een combinatie van zowel een analoog hoog mutatie-ritme van politiek personeel (een Gents schepen bekleedde gemiddeld slechts 3,3 jaarlijkse functies in een hele carrière) als op een duidelijke concentratie van de politiek zwaarwegende topfuncties in de handen van een beperkt aantal families die ofwel tot het traditionele patriciaat of tot de corporatieve elite behoorden.³⁹ Deze ‘representatieve’ activiteit speelt zich evenwel af in de context van een permanente electorale activiteit, aangezien binnen elk ambacht elk jaar opnieuw een deken en gezworenen werden verkozen. Op hun beurt gaven deze posities uitzicht op een schepenmandaat en indirect dus ook op deelname aan een ‘representatieve’ opdracht op landsheerlijk niveau.⁴⁰ In de numeriek belangrijkste ambachten is deze verkiezing van het bestuur zelf doorgaans het eindpunt van een proces van voorverkiezingen binnen een onderafdeling van het ambacht (ook vaak Lid geheten) of binnen een electorale omschrijving, zoals een stadswijk of parochie.

Dit betekent dat de ‘vertegenwoordiger’ van de grootste stad in het graafschap politiek ‘groot’ is geworden in een systeem van permanente vertegenwoordiging, electorale spanning en vermoedelijk aanhoudend onderhandelen. Dat een en ander plaats greep in de lokalen van de bedelorden, Franciscanen en Dominicanen worden het meest vermeld, draagt bij aan de aandacht die naar kiesprocedures uitging.⁴¹ In deze orden werd namelijk het principe ‘quod omnes tangit ab omnibus tractari et approbari debet’ via een interne jaarlijkse vernieuwing van besturend personeel hoog gehouden.⁴² Een en ander noopt er derhalve nogmaals toe het fundamenteel stedelijk karakter van de ‘volksvertegenwoordiging’ in de laatmiddeleeuwse Lage Landen te beklemtonen. Ze weerspiegelt dan ook op directe wijze een eigen stedelijke politieke cultuur, gericht op permanent overleg, onderhandelen en marchanderen vanuit een welbegrepen eigenbelang, maar ook een bereidheid tot het aangaan van compromissen indien dit

³⁹ M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1455. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel, 1990) 54-57.

⁴⁰ Een overzicht van de verkiezingen per ambacht voor Gent: *Ibidem*, 76-89.

⁴¹ *Ibidem*, 29, Van Leeuwen, ‘Het decor van een machtswissel’, 62-65.

⁴² M. Boone, ‘Städtische Selbstverwaltungsorgane vom 14. bis 16. Jahrhundert. Verfassungsnorm und Verwaltungswirklichkeit im spätmittelalterlichen flämischen Raum am Beispiel Gent’, in: W. Ehbrecht, ed., *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Keulen-Weimar-Wenen, 1994) 26.

de eigen zaak vooruit kon helpen. De middeleeuwse steden waren niet enkel een markt waarop waren werden verhandeld en diensten aangeboden, ook politieke opties waren object van onderhandeling en uitwisseling. Bijwijlen werd dit proces zelfs heel concreet, zoals de onderhandelingen tussen de Gentse ambachten in een 'wapening' bij elkaar op de centrale marktplaats, en de hertog Filips de Goede en zijn raadgevers in 1436 aangeven.⁴³ Tijd om enige aandacht aan werking en samenstelling van de 'representatieve' organen te besteden.

STEDELINGEN AAN HET WOORD. DE WISSELENDE OPBOUW VAN DE 'REPRESENTATIEVE' ORGANEN

De 'representatieve instellingen' in de verschillende gewesten der Nederlanden hebben niet alleen een directe band met de vertegenwoordigende groepen, ze weerspiegelen ook het gewicht van de verschillende 'standen' die binnen elk gewest in een andere onderlinge verhouding voorhanden zijn. Hun samenstelling, benaming en optreden ontwikkelden zich ook in functie van de interne dynamiek die de in de Nederlanden toonaangevende biotoop waarin dergelijke instellingen konden gedijen, namelijk de stad, kenmerkte. Ook in vergelijkend Europees perspectief valt op hoe de stedelijke belangen, en met name het vrijwaren van commerciële en politieke invloed, determinerend is voor de evolutie in de ene of de andere richting.

Zo stelde Wim Blockmans in een beschouwing over het tweekamerstelsel de oude op de werken van Otto Hintze (1930) teruggaande typologie tussen enerzijds een driekamerrepresentatie veelal in de vorm van drie 'Standen' die kenmerkend zou zijn geweest voor het oude Karolingische kerngebied in (West) Europa en anderzijds een tweekamerstelsel dat aan de periferie van dit Karolingisch rijk zou opbloeien (met uiteraard Engeland als klassiek voorbeeld) ter discussie. Blockmans stelt voor, geïnspireerd door de opvattingen van de Amerikaanse socioloog Charles Tilly, om de spreiding en voornamelijk concentratie van roerend kapitaal als verklikker voor potentiële overheersing en dus het tot stand komen van specifieke maatschappijvormen, in overweging te nemen.⁴⁴ Op basis van een dergelijke invalshoek wordt de oude

⁴³ Algemeen Rijksarchief (Brussel), Rekenkamers, n° 21807, f° 11 v° : in september 1436 wordt Medaert Dael, ontvanger van de Raad van Vlaanderen betaald omdat hij 'pour avoir livré certain nombre de papier, usé en huit vint rolles, faisans mencion les dis rolles des poins et articles que les doyens et jurez de chascun mestier et samblement les doyens et jurez des tisserands de Gand avoient requiz a avoir accompliz de mon dit seigneur le duc, le IIIe jour du dit mois de septembre ou dit an XXXVI, les diz de Gand estans lors en commocion et rebellion armez sur le marchié de Venredi en ycelle ville ... apres ce qu'ilz avoient esté copiés et translatees du flamenc en franchois, mon avant dit seigneur le duc, lors estant en sa dicte ville de Gand fist faire et escripre en flamenc par deliberacion de son conseil sa response en autres rolles en papier, si et tellement que les diz de Gand se appaisierent et alerent hors de leurs armures, chacun en sa maison.' Over het verschijnsel van de 'wapeninghe' (een term waarmee tijdgenoten in hun ogen vaak ongecontroleerde manifestaties van politiek en sociaal ongenoegen van stedelijke groepen omschreven): J. Haemers, 'A moody community? Emotion and ritual in the late medieval urban revolts', in: E. Lecuppre-Desjardin, A.-L. van Bruaene, ed., *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)* (Turnhout, 2005) 63-81.

⁴⁴ Deze stellingen gaan terug op Ch. Tilly, *Coercion, capital and European states A.D. 990-1990* (Oxford, 1990).

bipolaire typologie gelaten voor wat ze is en vervangen door een flexibeler meet-instrument dat recht doet aan inzichten uit de economische en sociale geschiedenis.⁴⁵ Uiteraard dient daarbij in het achterhoofd gehouden te worden dat, indien vanaf de vijftiende eeuw monarchen globaal meer middelen in de militaire en financiële sector kunnen mobiliseren en zodoende een overwicht realiseren, ze daarbij rekening moeten blijven houden met vooraf bestaande en ontwikkelde representatieve instellingen en organisatievormen. Een zekere weerstand en/of institutionele traagheid doet zich ook op dit terrein voelen. Instellingen sterven immers niet af, ze doven geleidelijk aan uit, terwijl ze vaak in de laatste actieve fase samen met hun opvolgers functioneren.

Het Vlaamse voorbeeld is het oudste en best bestudeerde en leent zich dus bij uitstek om deze aspecten te illustreren. Tot en met het einde van de dertiende eeuw wordt het optreden van zelfbewuste stedelingen, die in termen van kapitaalaccumulatie ongetwijfeld op het hoogtepunt van hun kunnen waren gekomen, gemonopoliseerd door een sociaal homogene groep, het zogenaamde 'stadspatriciaat'.⁴⁶ De sociale cohesie van deze groep en het gelijklopen van hun belangen leidt dan ook tot een weinig problematisch naar buiten treden, niet enkel als vertegenwoordigers van hun stad, maar als 'scabini Flandriae', de schepenen niet langer van een individuele stad maar van het gehele graafschap Vlaanderen. De oudste zekere vermelding dateert van 1241, een recent opgedoken grafelijke document uit 1163 heeft het over 'scabini terre mee' waarmee meer dan vermoedelijk dezelfde groep bedoeld is.⁴⁷

Uiteraard gaat het nog steeds om stadsschepenen die in de eigen stad zijn geselecteerd en in laatste instantie aan hun directe achterban verantwoording moeten afleggen en hun optreden daarop afstellen, maar ze hebben wel de ambitie om bij tijd en wijle de grafelijke centrale macht te vervullen en te vervangen. Dit blijkt onder meer in

⁴⁵ W. Blockmans, 'From a typology of representation towards the localization of power centers', in: H.W. Blom, W. Blockmans, H. de Schepper, ed., *Bicameralisme. Tweekamerstelsels vroeger en nu* ('s-Gravenhage, 1992) 44-48. De oorspronkelijke opvattingen van Hintze die in dit werk ter discussie worden gesteld treft men aan in: O. Hintze, 'Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes', in: O. Hintze, *Feudalismus - Kapitalismus*, G. Oestreich, ed. (Göttingen, 1970) 48-67, origineel verschenen in *Historische Zeitschrift*, CXLI (1930) 229-248.

⁴⁶ De notie 'stadspatriciaat' is uiteraard een anachronisme, met uitzondering van de Keulse politieke elite hanteerde geen enkele middeleeuwse stedelijke elitegroep deze benaming. Haar gebruik is dan ook, met argumenten die dubieus zijn in twijfel getrokken en uiteindelijk afgewezen door A. Derville, 'Les élites urbaines en Flandre et en Artois', in: *Les élites urbaines au Moyen Age. XXVIIe congrès de la S.H.M.E.S. (Rome, mai 1996)* (Parijs, 1997) 126-127. Elders heb ik pragmatische en inhoudelijke argumenten aangebracht om er voor te pleiten de term als dusdanig toch te behouden, onder meer in de context waarin hij hier wordt gebruikt: M. Boone, '*Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie*'. De vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden', in: J. Kloek, K. Tilmans, *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam, 2002) 34-35.

⁴⁷ A. Verhulst, Th. de Hemptinne, L. de Mey, 'Un tarif de tonlieu inconnu, institué par le comte de Flandre Thierry d'Alsace (1128-1138) pour le port de *Littersuerua*, précurseur du port de Damme', *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, CLXIV (1998) 161-162.

1242, wanneer ze eigenmachtig interveniëren in de 'buitenlandse' politiek van het graafschap, met name in verband met een akkoord met de Engelse kroon.⁴⁸

Het is opvallend hoe deze 'scabini Flandriae' optreden in een context van wat door tijdgenoten als 'bonnes villes' wordt omschreven. De 'bonne ville' is volgens de Franse mediëvist Bernard Chevalier die heel wat publicaties aan het verschijnsel heeft gewijd, een aparte typisch Franse ontwikkelingsfase van de middeleeuwse stad, volgend op de patricische stad. De 'bonne ville', zoals ze in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk tot ontwikkeling is gekomen (ze houdt er tot in de zestiende eeuw moeiteloos stand), kenmerkt zich door een conflictloze inpassing in de monarchale staat. Ze wordt gedomineerd door een oligarchie waarin voortaan niet enkel de handelaars-patriciërs domineren, maar gaandeweg ook de vertegenwoordigers en ambtenaren van de staat. De 'bonne ville' is derhalve in de eerste plaats een onderdeel van het groter staatkundig lichaam. De metaforen die naar het 'corps public' verwijzen zijn dan niet van de lucht: de 'bonne ville' ademt sociale cohesie uit, een 'urbanitas' die haar onderscheidt van het omringende platteland.⁴⁹ Een prominent commentator van de politieke verhoudingen van zijn tijd, de jurist Philippe de Beaumanoir, beklemtoont het beeld van sociale cohesie dat de 'bonne ville' kenmerkt. Een 'bonne ville' is in zijn ogen voor alles een stad zonder 'commune'.⁵⁰

De levensverwachting van de 'bonne ville' was in het graafschap Vlaanderen evenwel heel wat geringer dan in Frankrijk. In 1267 duikt de term voor het eerst in Vlaanderen op, hij zal sporadisch in de loop van de veertiende eeuw nog worden gebruikt, maar moet gaandeweg de concurrentie van andere omschrijvingen dulden.⁵¹ De benaming past zich immers aan een fors gewijzigde sociale realiteit aan. Aan het einde van de dertiende eeuw doen de eerste ernstige sociale en politieke spanningen zich voelen, bij de aanvang van de veertiende eeuw barst de bom wanneer deze sociaal-economische problemen zich vasthaken aan de eeuwenoude politieke strijd om het al dan niet inlijven van het graafschap Vlaanderen bij het Franse kroondomein tussen de Franse koning, Filips IV de Schone en de Vlaamse graaf, Gwijde van Dampierre. Dit conflict heeft ook fundamentele repercussies voor de sociale en politieke orde binnen de Vlaamse steden.

Het is duidelijk dat wanneer de Fransen rond 1300 het graafschap Vlaanderen bij de kroondomeinen hopen te kunnen voegen, ze geconfronteerd worden met een stedelijke samenleving die helemaal niet beantwoordt aan het ideaal beeld van de 'bonne ville'. De Vlaamse steden beleven uitgerekend op dit ogenblik een verdere ontwikkeling van het commune-ideaal. Ze zijn laboratoria geworden van nieuwe politieke verhou-

⁴⁸ De meeste informatie over het optreden van de 'scabini Flandriae' treft men nog steeds aan bij Dhondt, *Estates or powers*, 74-78.

⁴⁹ Zie de typologische benadering door B. Chevalier, 'La bonne ville. Un modèle original d'urbanisation en France du XIVe au XVIe siècle', in: A. Bourdin, M. Hirschhorn, ed., *Figures de la ville. Autour de Max Weber* (Parijs, 1985) 70-81, herdrukt in zijn verzamelde opstellen: B. Chevalier, *Les bonnes villes, l'Etat et la société dans la France de la fin du XVe siècle* (Orléans, 1995) 15-26.

⁵⁰ B. Chevalier, *Les bonnes villes de France du XIVe au XVIe siècle* (Parijs, 1982) 8.

⁵¹ Prevenier, *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*, 18-19.

dingen, zoals alleen Noord-Italië ze gekend had en nog kende.⁵² Intern stedelijk is de directe uitkomst van het conflict dat in 1302 een militair hoogtepunt kent, maar in de feiten nog voor jaren de politieke agenda beheerst, het doorbreken van het reeds generaties lang geldende monopolie van het patriciaat op de politieke mandaten in de schepenbanken en dus op de ‘vertegenwoordiging’ van dezelfde steden naar buiten toe. Ambachtsslieden bepalen voortaan mede het beleid van de stad en zetelen ook effectief in de schepenbanken.

De ontwikkeling in de grootste stad der Nederlanden op dat ogenblik, Gent, illustreert deze gang van zaken. De regeling betreffende de selectie van schepenen, nog in extremis door de Franse koning in november 1301 voor Gent uitgewerkt, voorzag in een jaarlijks aantal van 26 te begeven schepenambten. Over de onderlinge verdeling tussen de in de stad actieve politieke belangengroepen zou nog decennia lang strijd worden gevoerd.⁵³ Tot ca. 1360 een systeem tot stand kwam, met als resultaat een doorgedreven, en voor de stad Gent zelfs tot op het terrein van niet onmiddellijk politiek gebonden functies (in de ondergeschikte rechtbanken of ‘vinderijen’, in de colleges van bestuur van stedelijke hospitalen, maar ook in allerlei administratieve en controlerende instanties) doorgezette verkaveling van de zitjes.⁵⁴ De gang van zaken in Gent is vermoedelijk het best door bronnen belicht en derhalve ook het best bestudeerd, maar *mutatis mutandis* komen gelijkaardige politieke verkavelingen voor in de meeste Vlaamse steden, en in de eerste plaats in de grote steden die ook in het stelsel van ‘vertegenwoordiging’ als woordvoerders van de Derde Stand toonaangevend waren.⁵⁵

Uit deze groepen kwamen de vertegenwoordigers van het land voort, niet langer meer in de gedaante van de sociaal homogene ‘scabini Flandriae’ (de term komt tot 1289 voor), maar als vertegenwoordigers van de steden in bijeenkomsten waarvoor in de veertiende eeuw de term ‘parlement’ of de uitdrukking ‘ten parlemente metten stede’ wordt gebruikt.⁵⁶ Pas aan het einde van de veertiende eeuw, in 1395, zal de standaarduitdrukking der ‘Vier Leden’ ingang vinden. Met deze term wordt het geheel van de drie grote steden, Gent, Brugge en Ieper, aangevuld met het plattelandsgewest het ‘Brugse Vrije’, aangeduid.⁵⁷ Samen vormen deze Vier Leden het college van de

52 M. Boone, ‘Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302’, in: R. C. van Caenegem, ed., *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag* (Antwerpen, 2002) 49-54.

53 Dit reglement wordt uitvoerig geanalyseerd en uitgegeven in M. Boone, ‘Het ‘charter van Senlis’ (november 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)’, *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r. LVII (2003) 1-45.

54 Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1455*, 124-160.

55 Een overzicht biedt Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, 72-87.

56 Prevenier, *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*, 14-16. Zie ook voor de terminologie over een langere periode: *Idem*, ‘Les Etats de Flandre depuis les origines jusqu’en 1790’, *Standen en Landen*, XXXIII (1965) 35-38.

57 Het samengaan met het Brugse Vrije is niet altijd evident geweest, op politiek radicale ogenblikken hebben de grote steden, vooral Brugge dat de directe concurrentie aan den lijve ondervond, het Brugse Vrije willen uitschakelen: W. Prevenier, ‘Réalité et histoire. Le quatrième membre de Flandre’, *Revue du Nord*, XLIII (1961) n° 169, 5-14.

derde stand.⁵⁸ Deze vertegenwoordigers vinden elkaar dus op bijeenkomsten waarvoor af en toe wel eens een begrip als 'dagvaart' maar in de loop van de veertiende eeuw doorgaans 'parlement' wordt gebruikt (met als variant: 'vullen parlemente, plains parlements' wanneer een uitgebreide vergadering waaraan ook de kleine steden en plattelandskasselrijen deelnemen bedoeld wordt).⁵⁹

Het woord parlement doet uiteraard denken aan de Engelse instelling, die zich ook met 'volksvertegenwoordiging' inlaat. Wanneer overigens de Engelse koning Edward III in 1340 in Vlaanderen verblijft, convoceert hij er de grote steden tot een 'magnum et solempne parlamentum'.⁶⁰ Oorspronkelijk duidde het begrip parlement in Engeland, maar ook in Vlaanderen en in Frankrijk de vergadering van de vorstelijke *curia* aan. In Engeland en in Vlaanderen evolueerde het begrip in de loop van de veertiende eeuw, om uiteindelijk de bijeenkomst van de vorst met de standenvertegenwoordiging aan te duiden. In de Franse ruimte bleef het begrip 'parlement' beperkt tot de niet-representatieve, uit de *curia* voortgekomen gerechtshoven (naast het koninklijke Parlement van Parijs, wordt de term ook in Bourgondië voor de parlementen van Dijon, Dôle en Beaune gebruikt).⁶¹ In 1473 zal hertog Karel de Stoute deze terminologische verwarring nog opvoeren wanneer hij, in bewuste imitatie van het Franse koninklijke voorbeeld, een centrale vorstelijke rechtbank met de benaming Parlement (van Mechelen) opricht. Deze vernieuwing zal echter haar inspirator niet overleven, in 1477 verdwijnt het Parlement van Mechelen, om kort daarop als Grote Raad met een voor de onderdanen meer aanvaardbare naam aan een tweede jeugd te beginnen.⁶² Ondanks deze voorgeschiedenis worden de Nederlanden in de Middeleeuwen, alleen al door het relatief kortstondige succes van de Vlaamse 'parlementen' der veertiende eeuw, het eclipseren van het verschijnsel door de standenvertegenwoordiging achteraf en het verwarrend bestaan van het Parlement van Mechelen, niet tot de 'parlementaire' regio's van Europa gerekend.⁶³ Toch onderscheiden ze

⁵⁸ Prevenier, *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*, 19-21.

⁵⁹ Een zeldzame lijst van deelnemers aan een 'vul parlement' uit 1333-1335 laat het brede karakter van een dergelijke bijeenkomst zien: W. Prevenier, 'Representatief karakter van de Vlaamse parlementen der XIVe eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r. XII (1958) 101-110 (met editie van de tekst).

⁶⁰ Prevenier, *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*, 14.

⁶¹ Het Parlement van Parijs heeft in de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen uiteraard een cruciale rol als hoogste rechtcollege gespeeld, een stand van zaken (met verwijzing naar de overvloedig voorhanden zijnde oudere literatuur): S. Dauchy, *Les appels flamands au Parlement de Paris (1321-1520). Introduction historique* (Brussel, 2002) *passim*.

⁶² Over Parlement van Mechelen en Grote Raad: J. van Rompaey, *De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen* (Brussel, 1973) *passim*.

⁶³ Dit blijkt op treffende wijze door de totale afwezigheid van de Nederlandse vorstendommen in het nochtans zeer uitgebreide lemma over parlementen in het *Lexikon des Mittelalters*, VI (München, 1993) kol. 1722-1733 waarin in aparte bijdragen op de situatie in Engeland, Ierland, Schotland, Noord- en Midden-Italië, het koninkrijk Napels en Sicilië, Hongarije, Bosnië, Servië en Frankrijk wordt ingegaan. De 'representatieve' activiteit van de Nederlanden wordt door W. Blockmans behandeld onder het lemma 'Stand, Stände, -Lehre', in: *Lexikon des Mittelalters*, VIII (München, 1997) kol. 49-50.

zich, zoals reeds toegelicht, door een alvast in hun meest verstedelijkte gebieden zeer intense ‘representatieve’ activiteit.

DE REPRESENTATIEVE INSTELLINGEN AAN HET WERK. ACTIETERREINEN EN BELANGEN

Door het onderzoek van Walter Prevenier en Wim Blockmans en dankzij de bronnen- edities die ze samen met wijlen Tony Zoete hebben verzorgd, kennen we de werking en het optreden van de Vlaamse volksvertegenwoordiging, via de Vier Leden van Vlaanderen als tegenspeler van de Bourgondische vorst en zijn administratie uitstekend.⁶⁴ Het is moeilijk om van ‘bevoegdheden’ te spreken als het gaat om middeleeuwse representatieve instellingen. Zoals wel meer het geval is met middeleeuwse instellingen, is er ook voor hen geen stichtingsakte voorhanden waarin een reeks bevoegdheden zijn afgelijnd. Wel voorhanden zijn overvloedige verwijzingen naar de gevestigde gewoontes. Een doorslaggevend argument in de periode, maar eentje waar niet echt veel analytische potentie van uitgaat.

De aanvang van de ‘Bourgondische’ periode in de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen, en bij uitbreiding van de Nederlanden in het algemeen, is bovendien gekenmerkt door een aanslepend conflict, de grote Gentse opstand van 1379-1385. In de loop van dit conflict zijn vele pogingen ondernomen om een vergelijk uit te werken, één ervan verdient hier aangehaald te worden. Niet in het minst omdat hier andermaal blijkt hoe sterk het vertrouwen in een ‘representatief’ optreden wel tot de basis van het politiek denken behoorde. Op 1 december 1379 wordt aldus in Mechelen tussen graaf Lodewijk van Male en ‘onsen drien steden Ghend, Brugghe ende Yppre ende den commune van onsen lande van Vlaendren’ een akkoord getekend. Dit is onder meer op initiatief van de hertog van Bourgondië, Filips de Stoute schoonzoon en erfopvolger van graaf Lodewijk, zo stipuleert de tekst nadrukkelijk, tot stand gekomen.⁶⁵

Het akkoord is een dode letter gebleven, voor alles omdat het klonk als een verre echo van de speech namens de Gentenaren van Iwein van Aalst uit 1128. De tekst in kwestie voorzag immers in de installatie van een controlerechtbank van vijftientig vertegenwoordigers namens de steden (mooi verdeeld over de grote steden: negen uit Gent, acht uit zowel Brugge als Ieper). Jaarlijks zou dit college een onderzoek instellen naar het respecteren door de vorst van de privileges van het land, met andere woorden: een permanent controle orgaan dat de werking van de vorstelijke ambtenaren zou toetsen, was ingesteld. Het is veelbetekenend voor de rol die de representatieve instellingen nadien ten overstaan van de Bourgondische machthebbers zijn gaan innemen, dat dit voorstel het vertrekpunt van de relatie vorst-onderdanen vormde. In de daaropvolgende decennia zijn de eerste Bourgondische hertogen dan ook met een

⁶⁴ Zie hierboven de noten 18 en 19 voor de verwijzing naar deze literatuur.

⁶⁵ Uitgegeven bij J. Vuylsteke, *De rekeningen van de stad Gent. Tijdvak van Philips van Artevelde 1376-1389* (Gent, 1893) 441-445.

zeer sterke dadendrang van de 'volksvertegenwoordiging' geconfronteerd worden. De dominante positie die de onderdanen in dit proces aanvankelijk innamen, ontstaan uit een spontane actie (de Leden waakten nauwgezet over het initiatiefrecht, dit wil zeggen dat ze spontaan op eigen initiatief konden vergaderen) heeft geleidelijk aan, vanaf het tweede deel van de regering van Filips de Goede, plaats geruimd voor het inschakelen van de ledenvergaderingen in een breder staatsbestel.⁶⁶ De ommekeer is er gekomen na een reeks door het centrale gezag uitgelokte opstanden die op nederlagen van de twee geviseerde en in het proces van 'vertegenwoordiging' meest actieve en zichtbare steden, Gent en Brugge, uitliepen.⁶⁷

Een en ander weerspiegelt zich ook in de frequentie waarmee de Leden bepaalde onderwerpen bespraken. De economische politiek (onderwerpen betreffende handel, muntwezen en nijverheid) scoorde als sector waar de belangstelling van de volksvertegenwoordiging spontaan naar uitging het hoogst: 39% van alle vergaderingen voor de hele Bourgondische periode (1384-1506). Onder de eerste hertogen, Filips de Stoute en Jan zonder Vrees, was deze sector nog goed voor respectievelijk 61% en 54% van alle aandacht en nog 49% tijdens de eerste helft van de regering van Filips de Goede. Van dan af zakt het aandeel tot 21% aan het einde, onder Filips de Schone.⁶⁸ Een omgekeerd beeld geeft de fiscaliteit te zien: gemiddeld goed voor 20% over de hele periode beschouwd, maar op het niveau van 12 à 14% tot aan de jaren van de grote opstanden van Brugge en Gent, waarna het hek van de dam lijkt: van 20% in de jaren 1436-1453 gaat het in stijgende lijn tot in 1492-1506 57% wordt behaald. Het is met andere woorden moeilijk vol te houden dat de fiscaliteit aan de wieg van de volksvertegenwoordiging zou hebben gestaan, eerder ondergaat deze vertegenwoordiging het geleidelijk aan boven aan de agenda plaatsen van het onderwerp door de staat.

De Vlaamse volksvertegenwoordiging heeft, met succes de herhaalde pogingen van de hertogen om een slagvaardige fiscaliteit uit te bouwen en uiteindelijk een reeks vaste heffingen op te leggen, waardoor verder overleg met dezelfde vertegenwoordiging overbodig zou worden, tegengehouden.⁶⁹ Nog in de zestiende eeuw zouden

⁶⁶ Dit volgt uiteraard het algemene verloop van de evolutie van de Bourgondische staat, die vanaf ca. 1430 zich resoluut op uitdieping in de Nederlanden richt, nadat een aantal opeenvolgende gebieds-uitbreidingen duidelijk hebben gemaakt dat de toekomst van de 'Bourgondische staat' zich uitgerekend in de Nederlanden zou aftekenen, zie de synthese van W. Blockmans, W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam, 1997).

⁶⁷ De twee opstanden waarop gealludeerd zijn deze van Brugge en Gent, twee van mijn leerlingen hebben ze recent bestudeerd: J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438* (Kortrijk, 1997) en J. Haemers, *De Gentse opstand 1449-1453. De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijk kapitaal* (Kortrijk, 2004).

⁶⁸ Het betoog over de frequenties is ontleend aan Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, 542-552.

⁶⁹ Een overzicht en evaluatie van deze vorstelijke pogingen: M. Boone, 'Les ducs, les villes et l'argent des contribuables. Le rêve d'un impôt princier permanent en Flandre à l'époque bourguignonne', in: Ph. Contamine, J. Kerherve, A. Rigaudière, ed., *L'impôt au moyen âge. L'impôt public et le prélèvement seigneurial en France, fin XIIe début XVIe siècle*, II, *Les espaces fiscaux. Colloque tenu à Bercy les 14,15 et 16 juin 2000* (Parijs, 2002) 323-341.

gelijkaardige pogingen door de hertog van Alva gecounterd worden. Toch slorpte de toenemende overheidsinterventie op dit bij uitstek gevoelige terrein duidelijk steeds meer aandacht en energie op. Een vergelijkbaar beeld doemt op uit de sector rechtspraak, al verloopt de evolutie in omgekeerde zin: de problematiek van de rechtspraak is goed voor zowat 20% van de aandacht voor de nederlaag van Gent in Gavere (in 1453), om daarna gevoelig terug te vallen (tot zowat 5% onder Karel de Stoute en nog minder tijdens de oorlogen van de steden tegen Maximiliaan van Oostenrijk). Een duidelijker illustratie voor het verlies van greep van de vertegenwoordiging (lees: de Vlaamse steden) op de rechtspraak ten voordele van de gecentraliseerde vorstelijke rechtspraak zoals door de Raad van Vlaanderen, en nadien ook de Grote Raad en Parlement van Mechelen werd uitgedragen, is moeilijk te vinden. Omgekeerd steeg de aandacht voor ‘landsverdediging’ (van een kleine 10% in de eerste helft van de vijftiende eeuw naar zowat 30% onder Karel de Stoute en Maximiliaan) — al is deze omschrijving zonder meer een eufemisme voor het zich in toenemende mate verweren tegen het geweld dat de staat zelf uitoefende op zijn onderdanen.

Het veld van de rechtspraak is illustratief voor de hele evolutie. Zojuist noteerden we hoe de Vlaamse onderdanen, zowel in 1128 als nog in 1379, een poging hebben ondernomen om het optreden van de vorst en zijn ambtenaren te onderwerpen aan een controlecommissie waarin zij het mede voor het zeggen of zelfs, zoals in 1379, het laatste woord zouden hebben. In de tussentijd was een dergelijke bepaling ook nog voorgekomen in het akkoord dat de Vlaamse steden, onder leiding van de Gentse tribuun Jacob van Artevelde, op 3 december 1339 met de Brabantse steden afsloten. Kort nadien zouden ook Henegouwen en Holland-Zeeland zich bij deze overeenkomst aansluiten.⁷⁰ In dit akkoord, dat ook in de zestiende eeuw als een *Vorlage* voor de ‘akte van verlatinghe’ uit 1581 zou worden beschouwd, was ook expliciet de mogelijkheid opgenomen dat de landsvorsten (graaf van Vlaanderen of hertog van Brabant) tot aftreden zouden worden gedwongen. Dit laatste, nadat een commissie van toezicht, waarin de grote steden evenveel vertegenwoordigers zouden hebben als de vorsten, tot de vaststelling was gekomen dat het vorstelijk optreden tegen het belang van het land en zijn bewoners was ingegaan. Controle via de rechtspraak over de overheid en haar ambtenaren mag dus als een verklikker bij uitstek voor de sterkte en/of zwakte van de onderdanen en hun georganiseerde vertegenwoordiging worden beschouwd. In de veertiende eeuw, zowel in 1339 als in 1379, klonk deze roep nog luid en duidelijk. En logisch hiermee in overeenstemming vallen heel wat echo’s van deze opstelling te beluisteren bij de aanvang van de Bourgondische periode. Voornamelijk toen de eerste hertog, Filips de Stoute, begin 1386 een raadkamer in Rijsel oprichtte, waar de Raad van Vlaanderen als juridische kamer uit voortkwam.

⁷⁰ P. Avonds, ‘Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhorighedsbesef in de Nederlanden (14de-19de eeuw)’, in: A. Keersmakers, P. Lenders, ed., *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek. Liber amicorum J. Andriessen* (Leuven-Amersfoort, 1986) 45-58.

Felle reacties bij de Vlaamse 'volksvertegenwoordiging' bij monde van de Vier Leden waren zijn deel.⁷¹ Nog in een reactie uit 1398 heette het dat :

votre Chambre a Lille en tant qu'il touche discussion de cause, et votre procureur general qui est office nouvel annuler et mettre au neant. Car autrement nous ne povons considerer comment votre dit pays se pourra gouverner et demourer en paix et union.⁷²

Met de verwoestende effecten van de kort voordien eindelijk met een vredesakkoord beslechte Gentse oorlog voor ogen, klinkt de tekst wel heel dreigend. Het contrast met de Grote Privileges van Maria van Bourgondië uit 1477 is dan ook fundamenteel. In dit jaar leek de Bourgondische staatsconstructie na het onverwachte overlijden van Karel de Stoute even te wankelen, en onder druk van de 'volksvertegenwoordiging' niet alleen van Vlaanderen — al greep het gebeuren niet toevallig in Gent plaats — maar van de Bourgondische Nederlanden in hun totaliteit, bevestigde de jonge erfprinses een merkwaardige reeks privileges. In deze teksten, te beschouwen als het eerste echte corpus van constitutionele teksten voor het geheel van de Nederlanden en als dusdanig opnieuw een model voor de politieke verzuchtingen die in de loop van de zestiende eeuw naar boven kwamen, is veel plaats ingeruimd voor maatregelen die beogen de werking van de Bourgondische staat te optimaliseren.

Niet minder dan 33% van alle artikelen van alle Privileges (het algemene, dat voor Vlaanderen, voor Holland-Zeeland, voor Namen en voor Brabant — dit laatste in respect voor de Brabantse tradities als 'Blijde Intrede' voorgesteld) heeft betrekking op de rechtspraak.⁷³ Daarnaast handelt nog eens 18% van alle artikelen over het terugdringen van corruptie en de als nefast ervaren praktijken van ambtsverpachting.⁷⁴ Dit alles betekent niet minder dan dat de onderdanen de werking van de Bourgondische staat willen verbeteren, niet hem afschaffen of op gevoelige punten terugschroeven. Artikel 19 van het Vlaams privilege aanvaardt bijvoorbeeld dat de Raad van Vlaanderen, de vorstelijke rechtbank, het best geplaatst is om geschillen tussen lokale rechtbanken te beslechten. Bij het begin van de Bourgondische periode, de hierboven aangehaalde tekst uit 1398 laat op dit terrein weinig aan de verbeelding over, klonk

71 Over deze institutionele vernieuwing naar Frans model, zie: J. Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)* (Brussel, 2002) *passim*.

72 W. Prevenier, 'Briefwisseling tussen de Vier Leden van Vlaanderen en Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en diens echtgenote Margareta van Male, over de inbreuken op de Vlaamse privileges door vorstelijke ambtenaren en instellingen (1398-1402)', *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, CL (1984) 510-511.

73 Dit totaal van 33% is bekomen door de optelsom van: 10% van de artikelen met betrekking tot het respecteren van de privileges; 5% over decentralisatie van de rechtspraak met de opheffing van het Parlement van Mechelen als kern; 11% over de noodzaak om in eerste aanleg alle zaken door lokale rechters te laten behandelen en het terugdringen van appèl; 3% over taalgebruik in justitie en tenslotte 4% over de samenstelling van de provinciale juridische raden.

74 W. P. Blockmans, 'De 'constitutionele' betekenis van de privilegiën van Maria van Bourgondië (1477)', in: *Idem*, ed., *1477. Het Algemene en de gewestelijke Privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk, 1985) 484-494.

net nog het tegenovergestelde. In de loop van een eeuw is de ‘volksvertegenwoordiging’ niet fundamenteel anders samengesteld, noch zijn haar niet op schrift gestelde bevoegdheden aangepast. De werking van staat en landelijke vertegenwoordiging heeft duidelijk een evolutie ondergaan en wat aanvankelijk in de ogen van de onderdanen een bedreiging voor het eigenbelang was, is gaandeweg gepercipieerd als een onderdeel van een bestuurlijk geheel dat met de eis van respect voor het algemeen belang in overeenstemming te brengen was.

Kunnen deze vaststellingen ook teruggekoppeld worden naar de reeds aangehaalde stelling van Blockmans gebaseerd op Tilly, dat eerder de concentratie en spreiding van roerend kapitaal dan wel een of andere institutionele typologie à la Hintze, de interpretatie van het optreden van onder meer representatieve instellingen kan onderbouwen? Ik meen van wel. Lopend onderzoek voor Vlaanderen, en een aanzet tot een meer vergelijkende aanpak die de Nederlanden omvat, wijst op een proces waarin de private belangen van wie vanuit de stedelijke elites deelachtig was aan het ‘parlementair’ gebeuren, gaandeweg samen spoorden met de publieke financiële constructies van stad en, in tweede instantie, staat.

De vertegenwoordigers van de sociale en corporatieve elites van de stad die bij uitstek aan het parlementaire gebeuren deelnamen, vertoonden immers een steeds duidelijker neiging om, via participatie in door stad en staat op grote schaal uitgelokte renteverkopen bedoeld om de publieke schuld beheersbaar te houden, onderdeel te zijn van een politieke constructie waarin de centrale overheid uiteindelijk aan het laatste eind trok.⁷⁵ Via hun individuele en familiale spaarreserves werd een sociaal-politiek kluwen van belangenvermenging tot stand gebracht, waarin continu overleg en vertrouwen essentieel waren. Dit was zowel een element van sterkte als van zwakte: indien overleg en vertrouwen al te erg onder druk kwamen te staan, was dit erg bedreigend voor de gehele politieke constructie waarin stad en staat een evenwicht nastreefden. De kortsluitingen die de zestiende-eeuwse geschiedenis van de Nederlanden kenmerken illustreren dit treffend.⁷⁶

Eerder wees ik reeds op het toenemende belang van de factor ‘fiscaliteit’ voor de agenda van de ‘volksvertegenwoordiging’ in de Bourgondische Nederlanden. Dat de

⁷⁵ Zie een eerste benadering bij M. Boone, “Plus dueil que joie’. Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën’, *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet*, XLV (1991) n° 176, 3-26. In een comparatief kader geplaatst in M. Boone, K. Davids, P. Janssens, ed., *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout, 2003) 3-11 (inleiding door de editors). Verder in deze bundel: illustraties aan de hand van het voorbeeld Brugge in de vijftiende eeuw. Zoals vaak werden gelijkaardige technieken eerder al in de context van de grote Italiaanse steden uitgetoond: M. Ginatempo, *Prima del debito. Finanziamento della spesa pubblica e gestione del deficit nelle grandi città toscane (1200-1350 ca.)* (Florence, 2000).

⁷⁶ Zie ook de opmerkingen bij W. P. Blockmans, ‘Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids des réseaux urbains dans la formation des états’, in: N. Bulst, J.-Ph. Genet, ed., *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l’Etat moderne (XIIe-XVIIIe siècles). Actes du colloque de Bielefeld (29 nov. 1985)* (Parijs, 1988) 167-181. *Idem*, ‘Finances publiques et inégalité sociale dans les Pays-Bas au XIVE-XVIe siècles’, in: J.-Ph. Genet, M. le Mené, *Genèse de l’Etat moderne. Prélèvement et redistribution. Actes du colloque de Fontevraud 1984* (Parijs, 1987) 77-90.

uiteindelijke intern stedelijke financiering van de renteverkopen een directe weerslag had op de voorkeur voor de ene of de andere fiscale formule, plaatst dit belang van de fiscaliteit en van de in dit opzicht op landelijk niveau genomen beslissingen in een ander licht. Dit contrasteert dan wel fel met het al te simpele 'no taxation without representation', waartoe men traditioneel het middeleeuwse parlementarisme herleidt. Kortom: wie traditioneel tot de politieke oppositie tegen vorstelijke centralisatie behoorde en dit in de context van de 'representatieve organen' naar buiten bracht, was gaandeweg minder geneigd dit te doen, naarmate de Bourgondische staat groeide, meer taken op zich nam en over een groter 'budget' diende te beschikken. De groep van stedelijke corporatieve, sociale en politieke elites was immers gaandeweg tot het pragmatische inzicht gekomen — de massale wijze waarop uitgerekend deze groepen participeerden in de renteverkopen zijn daar een illustratie van — dat in toenemende mate haar eigen belang, via de financiële verstrengeling van private en publieke gelden het best kon worden gediend door zich meegaand op te stellen en zich, via participatie in de vertegenwoordigende organen te integreren in een steeds breder actief politiek lichaam, dat van de centrale vorstenstaat.

DE LAATMIDDELEEUWSE EN VROEG MODERNE VOLKSVERTEGENWOORDIGING. INSTRUMENT VAN MEDEBEHEER OF VAN BEHEERSING?

Een dergelijke opstelling, evoluerend naar een aanvaarden van de 'staat' vanuit een welbegrepen eigenbelang vanwege de elites die haar kritisch dienden te begeleiden, is ook op andere terreinen vast te stellen. De werking en het optreden van de 'representatieve organen' is immers ook te decoderen als de werking van mechanismen van conflictbeheersing. Binnen de steden is dit evenzeer het geval: wanneer de verhoudingen tussen sociale groepen in een zelfs in normatieve teksten vastgelegde proportie worden vastgelegd — als verregaand voorbeeld moge de greep van de drie leden van de stad (poorterij, kleine neringen en weverij) in het laatmiddeleeuwse Gent vanaf ca. 1360 gelden — worden de interne conflicten weliswaar niet uitgebannen, maar ze nemen duidelijk af in intensiteit en aantal, ze worden beheersbaar.⁷⁷

Analoge mechanismen doen zich ook voor op het niveau van een vorstendom: zodra de Leden van Vlaanderen gevestigd waren als 'vertegenwoordigend lichaam' had ook dit een opmerkelijke pacificerende invloed op de sociale en politieke verhoudingen binnen het graafschap. Het aantal gewapende conflicten waarbij een stad *manu militari* haar eigen hinterland in het gareel bracht, en dat in de loop van de veertiende eeuw nog hoog lag, nam gevoelig af zodra de Leden als 'natuurlijke' gesprekspartners van de vorst elk een deel van het graafschap, het zogenaamde 'Kwartier' vertegenwoor-

77 Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1455*, 49-53, 158-160

digden.⁷⁸ De overheersing van het Kwartier bood de ‘hoofdstad’ de mogelijkheid om het fiscaal statuut van zijn (buiten-)poorters veilig te stellen, om de rechtszekerheid van haar poorters ook *extra muros* af te schermen en vooral om de inplanting en ontwikkeling van ongewenste industriële concurrentie op het platteland te voorkomen. Vooral het laatste punt had in de voorafgaande fase voor veel geweldsuitbarstingen gezorgd, het is dan ook niet verwonderlijk dat met zin voor symboliek de indeling in Kwartieren ook van groot belang was voor de organisatie van het ‘gemeenteleger’ in het graafschap.⁷⁹ In dezelfde pacificerende zin kan het voorkomen van het rurale gewest van het Brugse Vrije als vierde lid naast de drie hoofdsteden worden verklaard als een poging om, zoals Blockmans bij wijze van hypothese het voorstelt, de problemen die zich in het betreffende gebied in alle scherpheid hadden gesteld tijdens de zogenaamde opstand van Kust-Vlaanderen, in de jaren 1323-1328, in de toekomst te kanaliseren via een complex systeem van politieke representatie.⁸⁰

Een andere terrein van integratie en conflictbeheersing is te zoeken in de werking van de ‘Staten-Generaal’. Momenteel aanvaardt men als geboortedatum de bijeenkomst, op initiatief van hertog Filips de Goede, op 9 januari 1464 in Brugge.⁸¹ Op de agenda van deze bijeenkomst stonden twee aandachtspunten die van oudsher, vanuit de feodale logica, behoren tot de bezorgdheden die een vorst met zijn onderdanen deelt: de plannen voor een kruistocht en de moeizame verhouding met zijn enige zoon en erfopvolger, Karel van Charolais.⁸² Het bij elkaar brengen van representatieve vergaderingen van verschillende vorstendommen die, eerder toevallig de voorafgaande decennia in handen van de Bourgondische hertog waren geraakt, was uiteraard niet nieuw. In de voorafgaande decennia waren bilaterale of meervoudige bijeenkomsten relatief frequent georganiseerd geworden. De traditie is ook naar de pre-bourgondische periode terug te voeren, zoals de reeds aangehaalde vergaderingen en formele akkoorden uit de veertiende eeuw aantonen. Men denke aan de Vlaams-Brabantse overeenkomst van 1339 die naderhand tot Holland-Zeeland en Henegouwen werd uitgebreid. Vooral de jaren 1431 en volgende gaven een hoge frequentie van bijeenkomsten te zien rond een centraal thema, dat van de unitaire monetaire politiek die de hertog wilde voeren binnen zijn eengemaakte landen. Dat was een thematiek, die van oudsher door de onderdanen als essentieel werd beschouwd, want er bestond een

⁷⁸ De totstandkoming van de Kwartieren en hun impact verdient een nog verdere uitdieping, voorlopig met betrekking tot de veertiende eeuw waarin alles in zijn plooi viel: D. Nicholas, *Town and countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge, 1971) 152-172.

⁷⁹ Geïllustreerd aan de hand van het best gekende kwartier, het Gentse: Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1455*, 191-197.

⁸⁰ W. Blockmans, ‘La ceinture urbaine et l’état moderne naissant. Les Pays-Bas’, in: P. Blicke, *Résistance, représentation et communauté* (Parijs, 1998) 347.

⁸¹ R. Wellens, *Les Etats Généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)* (Heule, 1974) 102-118.

⁸² Een situering in de context van de Bourgondische kruistochtplannen: J. Paviot, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient (fin XIVe siècle-XVe siècle)* (Parijs, 2003) 167-168.

direct verband met hun eigen belangen als handelaren en industriëlen.⁸³ In 1464 werd evenwel een ander soort bijeenkomst boven de doopvont gehouden. Het initiatiefrecht lag bij de vorst en het initiatief komt niet toevallig in de jaren nadat de vorst heeft afgerekend met de voor zijn ambitie bedreigende binnenlandse oppositie van de grote Vlaamse steden.

In de marge van dit proces is ook een spontaan gegroeide politieke actie van onderop, de Vlaamse volksvertegenwoordiging van de derde stand, in het gareel gebracht. Haar bovendien nog inkapselen in een bredere bijeenkomst die sociaal niet meer zo homogeen was, en dus moeilijker tot eensgezindheid komt en geen grote slagkracht bereikt, heeft als bijkomend effect een modelleren van de stem der onderdanen in een voor het centraal gezag passend kader. Dat in 1477 ditzelfde model dan toch nog de omstandigheden kon scheppen voor het ter sprake brengen van een klachtenbundel, en uiteindelijk een geheel van constitutionele teksten wist af te dwingen, heeft meer te maken met de als uitzonderlijk scherp ervaren centralisatie onder Karel de Stoute (en met de even nadrukkelijke reactie daartegen) en met de tijdelijke zwakte van de Bourgondische 'staat', dan met enige slagkracht die van de Staten-Generaal op zich is uitgegaan. Vooraleer het zover kwam, was het nodig dat de Staten-Generaal nog een kleine eeuw bestuurlijke ervaring opdeden, vooraleer ze zich vanaf 1576 konden opwerpen als spreekbuis van de politiek mondige onderdanen. De geleidelijk aan opgebouwde politieke cultuur van overleg, discussie en marchanderen en de eeuwenlange ervaring in de concrete werking van 'representatieve organen' heeft hier ongetwijfeld een cruciale rol in gespeeld. In 1581 bewezen de Staten-Generaal der Nederlanden dat ze, gesteund door een opmerkelijk collectief geheugen waarin de grote teksten van onder meer 1339 en 1477 werden opgediept en verspreid, ook de reeds in 1128 in Vlaanderen verwoorde radicale stellingen tot de hunne konden maken.

⁸³ Een overzicht van de bijeenkomsten van standenvergaderingen van verschillende landen in de veertiende eeuw en voor 1464: Wellens, *Les Etats Généraux des Pays-Bas*, 96-100.

Het ontstaan van het Nederlandse Statenbewind. Monarchomachistische import of product van eigen bodem?

F. POSTMA

Inleiding

Op 9 juni 1584 riep de vader van P. C. Hooft, Cornelis Pietersz. Hooft, zijn collega-vroedschappen op hun toestemming tot het opdragen van de grafelijkheid aan Oranje pas te geven nadat men de goedkeuring van de Amsterdamse gemeente verkregen zou hebben. Deze oproep, die door H. A. E. van Gelder gepubliceerd werd in zijn uitgave van deel II van Hoofts *Memoriën en adviezen*,¹ is door Van Gelder en andere historici uitgelegd als een politieke manoeuvre van Hooft tegen het plan Oranje graaf te maken.² Die uitleg is zeker juist. De verheffing van de prins tot graaf van Holland en Zeeland en heer van Utrecht, die actueel werd na de afkondiging van de *Acte van verlatinghe*, druiste in tegen het republicanisme dat steeds meer aanhangers kreeg onder de opstandelingen. Hooft en zijn medestanders moesten niets hebben van het voornemen om Oranje landsheer te maken, ook al zou diens landsheerlijke macht aan banden worden gelegd door een raad die de drie provincies hem terzijde zouden stellen.³ De geschiedenis bewees volgens hen nog dagelijks hoe slecht de monarchale regeringsvorm voor de burgers was. Die waren beter af met een republiek.⁴ Ook de prins en zijn nakomelingen zouden niet aan de corrumperende werking van de monarchale status kunnen ontsnappen. Hooft en de zijnen hadden geluk. Een maand na Hoofts toespraak, op 10 juli 1584, loste het probleem zich door het schot van Balthazar Gerard vanzelf op. Het nieuwe Nederland dat geboren werd, was een door de Staten-Generaal bestuurde confederale Republiek.

Nu lijkt die uitkomst een logische ontwikkeling gezien de aard van de Opstand. Niemand denkt meer aan het plan om de prins graaf te maken. Maar kijken we naar de tijd zelf, dan is die overgang naar een Statenregering helemaal niet zo vanzelfsprekend. Een republiek in het zestiende-eeuwse Europa was altijd een stad, met uitzondering van Zwitserland. En de Nederlandse Staten-Generaal was voor vrijwel allen die haar kenden wel zo ongeveer de meest ongeschikte instelling om het land te

¹ H. A. Enno van Gelder, ed., *Memoriën en adviezen van Cornelis Pietersz. Hooft*, II (Utrecht, 1925) 3-10.

² J. H. Kernkamp, 'De houding van Amsterdam inzake de aanbidding van de grafelijkheid aan den Prins van Oranje', *Tijdschrift voor geschiedenis (TvG)*, XLVIII (1933) 113-119.

³ Zie de 'Poincten ende articulen daerop de landen van Holland, Zeeland en Vriesland sullen mogen procederen tot huldinge ende inauguratie van den prince van Orangien etc. als Grave van den voors. Landen', in: P. Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlantscher oorlogen* (4 dln.; Amsterdam, 1679-1684) II, boek XV, 191-192. Tevens van belang is H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden* (Bonn, 1958) 157-169.

⁴ Hooft illustreert zijn afwijzing van de monarchale regeringsvorm uitvoerig in zijn 'Handel met Vrancryck' van september 1584 waarin hij zich keert tegen het voornemen om de soevereiniteit op te dragen aan Hendrik III. Van Gelder, *Memoriën en adviezen*, II, 13-22.